

## Розділ X



# НЕКРОПОЛІСТИЧНІ ПАМ'ЯТКИ

УДК 903.59(477-25)630.2»15/17»

О.О. МЕЛЬНИК

### **Поховальна обрядовість Києва в писемних джерелах XVI–XVIII ст.**

Стаття присвячена розгляду поховального комплексу та ритуалу Києва в писемних джерелах XVI–XVIII ст. Автор проаналізувала наступні види документів: літописи, синодики, правові акти, наративи, метричні й церковно-богослужбні книги. Особлива цінність зазначених джерел визначається їх інформаційним наповненням про сторони поховального обряду, які неможливо зафіксувати під час археологічних досліджень.

**Ключові слова:** поховальний обряд, похоронна відправа, літопис, правовий акт, духовний заповіт, метрична книга, поменник, требник, мемуари.

На сучасному етапі розвитку науки спостерігається помітне зростання зацікавленості до складових соціальної топографії Києва XVI–XVIII ст. Однією з таких невід'ємних частин буденного та духовного життя суспільства є поховання. Останні дійшли до нашого часу у вигляді окремих пам'яток і їх комплексів. Незважаючи на те, що поховання даного періоду були зафіксовані археологами ще в XIX ст., різке збільшення кількості їх відкриттів відбулося протягом останніх десятиліть [1].

Здійснення цілісної реконструкції поховально-поминальної обрядовості неможливе без залучення писемних джерел. До них належать літописи, правові акти, статистичні й наративні матеріали та богослужбні книги. Оскільки більшість з них ще не отримала достатньої уваги та оцінки науковців у контексті даної проблеми, потенційні можливості документів залишаються не розкритими. Окремі писемні пам'ятки, що торкаються поховального обряду представлені у роботах вітчизняних дослідників останніх років [2]. Однак, фактично вони презентують вузько аспекти питання цієї тематики. А це, в свою чергу, вимагає спеціального висвітлення, ще не представленого на сьогодні. Ускладнює вирі-

шення поставленої задачі розпорошеність даних і особливості архівних фондотворень. Важливим завданням стало визначення репрезентативності видів джезел із згадками поховальних пам'яток і обряду Києва XVI–XVIII ст., кола їх основних питань і стилевих особливостей висвітлення. Поряд із цим, переслідувалася мета виявлення переваг і недоліків історичних пам'яток, велика частина яких досі не введена до наукового обігу.

Стислі відомості про дату смерті та місце поховання видатних духовних і світських осіб часто надають літописи та хроніки. Зокрема, митрополитів: Іова Борецького в соборі Св. Михаїла Золотоверхого монастиря (†1631); Петра Могили в Успенському соборі Києво-Печерської лаври (†1647); Сильвестра Косова в Софійському кафедральному соборі (†1657) та Діонісія Балабана (†1663) [3]. Увагу хроністів, без сумніву, привертали найвпливовіші монастирі, доля настоятелів і відповідно місця їх вічного спочинку. Серед таких: Василь Чорнобровка, ігумен церкви Успіня Пресвятої Богородиці (†1614); і Єлисей Плетенецький, архімандрит Києво-Печерської лаври (†1625), Варнава Лебедович, ігумен Межигірського монастиря (†1663) [4]. Могили військових і державних діячів, в т.ч. князя Костянтина Острозького (†1608), гетьмана Петра Сагайдачного (†1622), наказного гетьмана Василя Кочубея (†1708) та полтавського полковника Івана Іскри (†1708), також можна знайти в літописах цього часу [5].

Польський хроніст Іоакім Єрлич (1598–1673) згадав поховання своєї двоюрідної сестри, Євдокії Головинської, у Вознесенському монастирі в 1647 р. А через три роки по тому укладач змальовує триденну навалу козаків, під час якої були зруйновані численні склепи польської шляхти, тіла з них «викинуті собакам, а нетлінні моці ставили в кут з книгами в руках, підтримуючи деревинами» [6]. Наведені автором факти, не викликають сумніву, оскільки саме в цей час він переховувався від січовиків на території Києво-Печерської лаври. В цілому, для подій, пов'язаних з похованнями, що включені в аннали XVII–XVIII ст., характерна лаконічність і відсутність опису. Водночас, варто пам'ятати про суб'єктивність літописів у відображенні подій, через те, що від початку їх створення передбачалося ознайомлення сучасників зі змістом.

Безумовно, більш неупередженими писемними пам'ятками є правові акти. Серед них, що прямо чи опосередковано торкаються поховальної обрядовості, можна виділити нормативні, місцеві підзаконні нормативно-правові, індивідуальні акти й акти фізичних осіб. Нормативні правові акти представлені іменними, сенатськими та синодальними указами Російської держави (з 1721 р. Російської імперії). За функціональним призначенням вони поділяються на три групи. Перша з них включає в себе постанови, спрямовані на запобігання поширення морових пошестей: спорудження застав і встановлення варти (укази 1711, 1718, 1771 р.) та оголошення карантину (укази 1719, 1726 р.). Їх дані дозволяють простежити періоди епідемій у місті та співвіднести з відомостями про зростання рівня смертності. До дру-

гої групи належать укази, що стосуються безпосередньо обряду поховання: порядок слідування осіб за тілом (1697 р.), зобов'язання здійснювати поховання на третій день (1704 р.), заборона виготовлення дубових, соснових і ялинкових домовин (1723, 1723, 1774 р.), порядок поховання самогубців (1697 р.), обмеження надмірних церемоній (1746 р.). Третя група складається з розпоряджень, що регулюють питання відведення, організації та догляду за територіями кладовищ: обгородження (1682, 1686 р.), поховання мертвих за містом, окрім знатних осіб (1723, 1771 р.), запровадження кладовищ не ближче 100 сажнів (213 м) від житла (1772 р.), зобов'язання купців й міських жителів утримувати кладовища (1772 р.) [7]. Політика обмеження кількості поховань у межах міста на початку XVIII ст. пояснюється переповненням вже існуючих кладовищ. Однак, указ імператора Петра I 1723 року залишився лише на папері. Нова хвиля законодавчих постанов 1770-х років стосовно поховань спричинена новою появою епідемії чуми. З цього ж часу бере початок архітектурне планування цвинтарів. Перелічені законодавчі акти кінця XVII – XVIII ст. знайомлять із тодішніми нормами впорядкування та здійснення поховального обряду.

Рішення органів самоврядування представлені, здебільшого, підзаконними нормативно-правовими актами. Крім контролю за виконанням вищезгаданих постанов, вони регулювали проблеми, пов'язані з місцевою специфікою. Наприклад, губернська канцелярія в 1745 р. постановила не ховати на Подолі без попереднього повідомлення магістрату [8]. Причину прийняття подібного рішення ще доведеться з'ясувати. Відведення ділянки для поховання жителів цієї частини міста в 1773 р. на горі Юрковиці (поблизу Йорданського Богословського монастиря) входило до компетенції Подільського духовного правління [9]. Свідченням переповненості цвинтаря на території Києво-Печерської лаври є документ від 3 березня 1773 р., де мова йде про відсутність відповідних місць у стінах монастиря та необхідність виділення для цього інших територій [10]. Непрямими даними є згадки епідемії морових пошестей Києва в офіційних документах російських воєвод [11].

Правові індивідуальні акти складаються зі звернень населення та звітів представників церковної ієрархії у випадках, не передбачених чинним законодавством. Серед них письмові клопотання мешканців міста до осіб другого священного ступеню з проханням про поховання в церкві чи монастирі та поминання за рахунок щедрих пожертвувань [12]. У випадку самогубства, насильницької чи раптової смерті жителя Києва або подорожнього, намісником церкви чи ігуменом монастиря надавався детальний рапорт київському митрополиту або Священній Духовній консисторії з описом причин і обставин ситуації [13]. Подальшу долю тіла та ритуал поховання визначало саме їх рішення.

До актів фізичних осіб відносяться духовні заповіти, складені письмово за нормами тогочасного спадкового права. Вони містять у собі підтвердження соціального становища, майнових прав і вільне волевиявлення укладача. Переважно тестаменти складаються з двох частин: викладення християнських поглядів авто-

ра та вирішення подальшої долі набутого ним за життя матеріального статку. На початку акту заповідач пояснює привід (здебільшого погіршення стану здоров'я) та причину (нерідко прагнення уникнути конфлікту між спадкоємцями) укладання акту «при доброму розумі та притомним бувши». Іноді вказувалися побажання у здійсненні ритуалу та поминання [14]. Так, у заповіті 1727 р. митрополит-схимник Києво-Печерської лаври Філофей Лещинський прохав, не омиваючи свого тіла, одягти його у білу волосяницю (довга вовняна сорочка), потім покласти на себе каптан підперезаний поясом і легку рясу китайчасти. На голову велів одягти кукіль (каптур), під неї покласти схиму, в руки дати чотки, а параманом накрити очі [15]. Ці дані є важливим доповненням для реконструкції чернецького чину поховання. Місце для могили Філофей вказав біля західного входу до Успенського собору. Точне зазначення ділянки землі для майбутнього поховання згадується і в інших тестаментгах [16].

Далі у документі, зазвичай, перераховувалося рухоме та нерухоме майно й розподіл його між родичами, церквами чи монастирями [17]. Подібну форму мають й заповіти приватних осіб. Один із них, був складений 25 січня 1632 р. мешканцем Києва Семеном Михайловичем. Заповідач прохав поховати своє тіло біля дружини у Михайлівському Золотоверхому монастирі, занести ім'я до «упоминника» (поменника) та відправити сорокоуст за відповідний грошовий внесок [18]. В заключній частині, найчастіше укладач просить у всіх пробачення й усім пробачає. Деякі з актів містять окремі факти буденного життя, не виключаючи також його релігійно-моральну сторону. Духовні заповіти посідають важливе місце у вивченні особливостей та приблизної вартості поховально-поминального ритуалу. Крім того, вони можуть сприяти висвітленню питань історичної географії й процедури успадкування.

Найбільш повним, точним і масовим джерелом з кількості померлих у конкретній парафії чи монастирі XVIII ст. є церковні метричні книги. Основна їх частина зберігаються в фонді Київської духовної консисторії (№ 127) Центрального державного історичного архіву м. Києва. Систематичне ведення подібних зошитів у Російській імперії, зокрема в Києві, почалося в 1722 р. [19]. Більшість книг кінця 20-х – початку 30-х років XVIII ст. мають вигляд таблиць. Зошити велися в двох екземплярах: один передавався на збереження до архіву консисторії, а інший залишався в церкві. В передмові зазначається назва церкви, ім'я та ступінь священства укладача, рік, а також згідно яких постанов велася дана метрична книга. Інформація «Про померлих» включені до третьої частини книги. Занесення інформації відбувалося за хронологічним принципом: порядковий номер, календарна дата смерті, ім'я та прізвище померлого (померлої), кровний (для немовлят) або чи шлюбний (для жінок) родич, військове звання чи професія, кількість повних прожитих років (переважно для чоловіків). Здебільшого, кожен останній запис року підсумовує число померлих впродовж року [20]. З 70-х років XVIII ст. самостійними справами представлені «Екстракти спархій Києва» з підрахунком кількості народжених (хре-

щених), одружених й померлих за парафіями й статями впродовж року й «Табелі Київської єпархії» з підсумком за трьома протопопіями (Верхньокиївської, Києво-Подільської та Києво-Подільської) [21]. Обробка даних документів дозволить проаналізувати зміни формулярів ведення місцевих книг і фіксації антропомічного матеріалу, виявити коливання показників природного приросту та смертності населення. В цілому, метричні книги значно доповнюють наші знання про чисельність населення та хвилі епідемій, а значить допоможуть окреслити демографічну та соціально-професійну структуру населення Києва XVIII ст.

Інші поодинокі статистичні матеріали відомі з архівних документів. В одному з них йдеться про морову пошесть в Києві, що почалася 27 серпня 1770 р. Після смерті перших трьох осіб на Подолі, жителів будинку було вислано за місто. В кінці року хвороба зникла, але вже влітку наступного – з'явилася у Печерській фортеці. Її жертвами генерал-губернатор називає 1829 чоловік і 1802 жінки (на Печерську тоді проживало близько 1913 чол., на Подолі – 1212 чол., у Верхньому місті – 506 чол.) [22]. Більш широке залучення статистичних документів дозволить отримати кількісні характеристики та якісні показники смертності Києва XVIII ст.

Період, що розглядається представлений також синодиками (поменниками). До них заносилися усіма бажаними імена живих і померлих для поминання. Але все ж таки, переважали записи останніх, що були спрямовані на прощення й спасіння душі. З'явилися ці книги на українських землях не раніше XIV ст. [23]. З-поміж відомих київських поменників 7 належать Києво-Печерській лаврі XV–XVIII ст. (одна велася після 1482 р. до кінця 90-х років XVI ст., ще одна – у середині – наприкінці XVII ст.; інші п'ять відносяться до другої половини XVIII ст.), 2 – Михайлівському Золотоверхому монастирю (середина XVI – середина XVII ст. та 1667 р. –XVIII ст.), 2 – Софіївському кафедральному собору (остання третина XVIII – перша чверть XIX ст.) та 1 – Пустинно-Миколаївському монастирю (XVIII ст.), 1 – Києво-Подільській Введенській церкві (1741–1810) [24]. Особливу цінність набувають синодальні книги зі спільним часовим діапазоном, що дозволяють порівняти їх інформаційне наповнення і взаємодоповнити.

Серед функцій поменників В.В. Ластовський запропонував виділити наступні: релігійну, національно-культурну, соціальну, економічну та політичну [25]. У передмові деяких синодиків представлені обставини укладання та тогочасні події [26]. Так, початкова частина поменника Києво-Печерської лаври містить попередження про обов'язкове внесення до книги усіх мешканців обителі, які помруть. Однак, у ній згадуються навіть не всі її ігумени. Стислі особливості здійснення поминання служителями церкви викладені після вступу в синодику Михайлівського Золотоверхого монастиря середини XVI – середини XVII ст. [27]. Відтак, перераховуються вищі духовні та світські особи за спадуючою ієрархією. Далі вписувався клір за ступенями, а миряни – за родами у разі надання підтверджуючих документів [28]. У випадку незнання християнського імені, померлого записували за прізви-

щем. Немовлят вносили як «младенца» чи «младеницу», вказуючи далі ім'я в родовому відмінку. За «Требником» П. Могили так називалися діти до 7 років, але за деякими метричними книгами так йменувалися особи і в 13 років [29]. Синодальні книги набувають особливу цінність з погляду на вивчення соціальних прошарків. У поменниках також присутні переліки імен інших населених пунктів, обителів і парафій, що дозволяє встановити географію зв'язків обителів, де велася ця книга.

Окремо в поменнику Михайлівського Золотоверхого монастиря вписано звістку про смерть ігумена монастиря Іосифа Мировського (†1618) та поминання митрополита Петра Могили [30]. Схоже стисле повідомлення в поменнику Києво-Печерської лаври кінця XV – початку XVI ст. містить згадку про смерть гетьмана Петра Сагайдачного 10 квітня 1622 р. та його поховання біля церкви «школи Словенської» у будинку церковного братства [31]. Із зауваження іншого синодика Михайлівського-Золотоверхого монастиря (1667 р. – XVIII ст.), дізнаємося, що епідемія морової пошесті 1710 р. охопила всі обителі, крім даної.

На основі вивчення поменника Пустинно-Микільського монастиря (1734 – 80-ті роки XIX ст.), В.І. Щербина дійшов висновку про використання укладачем синодика більш ранньої книги, зокрема частково Лаврської [32]. О.Б. Прокоп'юк дійшла подібного висновку, спираючись на передмову Києво-Печерського поменника та збіг поминальних списків з окремих книг [33]. Відтак, дослідниця пропонує в тексті виділяти історичне ядро (перенесені списки) та частину, яка заповнювалася під час її використання. За архівними даними, ім'я померлого спочатку заносили до «сорокоустної таблиці», потім до річного, і – врешті-решт – до великого Синодику для вічного поминання [34]. Але не слід забувати, що передумовою виконання подібних дій залишалося надання пожалувань.

Загалом, занесення у поменник імені померлого протягом XVI–XVII ст. без відома ігумена заборонялося. З кінця XVIII ст. вони починають укладатися за хронологічним, а не соціальним принципом і доповнюватися рубрикою загальних поминань. Матеріал синодиків являє собою цінну інформацію в історико-генеалогічному аспекті з вивчення гетьманських і панських родів [35]. Здебільшого джерела не уточнюють вік смерті особи, але іноді містять опосередковані факти приватного (місце поховання, досягнення померлого, імена родичів, які занесли до книги) чи загального характеру (дані про пошесть чи навали ворогів із людськими жертвами).

Духовну сторону проблеми смерті, поховання та поминання розглядає наступний вид джерел – богослужебні документи. Тому в їх текстах можна знайти причини та символіку поведінки під час обряду. Важливість молитов, милостині («ялмажни») і пожертвувань («офери») у порятунку та пам'яті про померлого – на противагу безцільності сльозам і плачу, як підкреслюється у промові Захарія Копистенського (1625). Прообразом помирання й воскресіння у літургії автор вважає кутю («коливо»). Виконання елепомазання померлого відображає участь померлого у святих

подвигах і їх завершення. Проте, все ж таки, основна увага Захарія Копистенського сконцентрована на обряді й особливостях поминальної традиції, оскільки вказана промова присвячена річниці смерті митрополита Єлисея Плетенецького [36].

Безсумнівно, особливу цінність представляє церковно-богослужбова книга «Євхологон альбо молитвослов или требник» (1646) Петра Могили, де викладені чини православного східного погребання представників кліру, мирян, немовлят і тих, хто помер у Великдень і під час Світлого тижня. Комплекс обряду включає в себе дії під час розлучення душі з тілом, виходу душі, поховання та поминання [37]. Під підготовкою помираючого розумілося здійснення таїнства сповіді, елеосвячення та причащення. Найбільша увага укладачів приділена відспівуванню православних обивателів. Здійснення поховання починалося з одягання померлого в хітон, згинання хрестоподібно рук на грудях, кадіння та кропіння тіла ієреєм. Далі слідував відхід до церкви на чолі з пресвітером і опущення труни в могилу. Обряд похоронної відправи священика чи диякона відривається вдяганням після протирання водою одягу, відповідно сану, та молитвами, що зачитуються. Чин над немовлятами вирізнявся особливим відспівуванням як безневинних Згадуються й категорії «негідних» здійснення християнського поховання: інновірці, самовбивці, очевидні грішники, які не каються та нехрещені немовлята. Отже, требник містить послідовність підготовки помираючого до смерті, а померлого до поховання з тлумаченням семантики даних дій.

Розповідні джерела особистого походження періоду, що аналізуються представлені здебільшого іноземними пам'ятками. Мемуари, щоденники й описи мандрівників передають автохтонні яскраві деталі обряду поховання, звичаї та уявлення пов'язані з ним, відмінні від культури їх народу. В цих джерелах висвітлюються окремі аспекти підготовки померлого, супроводжуючого інвентарю, здійснення ритуалу відспівування, розташування комплексів поховань і надмогильних елементів. Одним із перших подорожніх на московських землях у XVI ст. був барон С. Герберштейн (1486–1566). Підсумком його перебування на теренах Московії та України в 1517 та 1526 р. став твір «Записки про Московію» (1549), який є цінним документом для порівняння православного поховального обряду на московських і українських землях [38]. Питання релігійних уявлень місцевого населення торкається італійський літописець А. Гваньїні (1538–1614) у «Хроніці європейської Сарматії» (1578) [39]. Так, у разі смерті знатної особи митрополит або єпископ клали на груди дозвільну молитву адресовану Св. Петру з підтвердженням слідування померлого християнським настановам і проханням «пустити в місяця обраних» до Суду. Цікавою видається оцінка А. Гваньїні могил міщан і селян у лісах, біля шляхів і на власній землі, позначених камінням із хрестом, як прояву місцевих забобон.

Львівський купець німецького походження М. Груневег (1562 – після 1618) побував у Києві в 1584 та 1601–1606 роках. Використавши літописи, інформацію знайомих і власні спостереження, він склав сімейну хроніку. Описуючи місто,

автор зауважив, що неполіровані плитки з червоного мармуру веж Софіївського собору використовуються жителями для прикрашання могил на кладовищах [40]. В Успенському соборі М. Груневег виділив князівський надгробок із алебастру та мармуру (вірогідно над похованням кн. К. Острозького). Саме цей кам'яний надгробок століттям пізніше привернув увагу московського священника І. Лук'янова під час перебування в Києві у 1710–1711 роках [41].

А. Кальнофойський (перша половина XVII ст.), соборний чернець Києво-Печерського монастиря, у літературному творі «Тератургіма або чуда» (1638) надав описи обителі та Києва загалом [42]. Зокрема, дані про цвинтар собору Св. Софії, що простягався до міської брами. У першому трактаті автор перелічив похованих у Ближніх і Дальніх печерах лаври, з деяким уточненням їх занять і подвигів. Окрім того, у творі знаходимо 31 епітафію XVI – першої третини XVII ст. у прозі та віршованій формі, присвячені світським, військовим і духовним діячам, похованим на території Києво-Печерського монастиря. Наведені ним надгробкові написи є вагомим джерелом знань з генеалогії литовських і українських родів, стилю письма й підсумків діяльності померлих осіб [43]. На думку О.Ю. Чумаченко, навмисне допущення помилок у некрополі Успенського собору, могло бути зумовлене прагненням ченця продемонструвати зв'язок тогочасного православ'я зі старокіївськими князями [44]. Схожа тенденція прослідковується й у веденні поменників, де на початку списків виступають константинопольські патріархи та князі Київської Русі.

Цінні факти обряду чотирьох поховань містить щоденник генерал-майора, інженера-фортифікатора та дипломата П. Гордона (1635–1699). Така особлива увага автора щоденника до подробиць проведення ритуалу пов'язана, на думку А. Втішного, з особистими втратами унаслідок відсутності відповідної медичної допомоги [45]. Так, дзвонами 2 листопада 1684 р. сповіщено про смерть його сина Г. Гордона, студента Києво-Могилянського колегіуму. А вже через день у супроводі дзвонів Софіївського собору та Георгіївської церкви, пройшла процесія зі смолоскипоносцями, учнями й учителями Братської школи, півчими й 4 офіцерами, які несли домовину. Здійснення обряду завершилося промовами двох студентів. У щоденнику також наведена епітафія, викарбувана на могилі на замовлення батька [46]. В березні наступного року інженер-фортифікатор у Софіївському монастирі проводив в останню путь підполковника Петра Іванова. Доповнює наші знання про обряд поховання впливових світських осіб похоронна відправа боярині П. Шереметьєвої, дочки гетьмана І. Самойловича. Наступного дня після смерті, 21 березня 1685 р., об 11-ій годині, її тіло було перенесено до Михайлівського монастиря, де відслужили літію. За 8 днів домовину, обиту жовтим муаром і прикрашену гербами роду й літерами, що позначали ім'я й статус померлої, було перенесено до Успенського собору Києво-Печерської лаври. Після відспівування та надгробної промови труну віднесли до невеликого склепу, надмогильна плита якого складала частину монастирської стіни [47].



У середині червня цього ж року помер старший син гетьмана І. Самойловича – стародубський полковник Симеон [48]. Через 10 днів по тому поховальна процесія у супроводі 800 мушкетерів і знамен рушила Андріївським узвозом до Києво-Печерської лаври. Місце поховання було обрано поруч із могилою його сестри та чотирирічного сина. Відомості, надані П. Гордоном, дозволяють відтворити деталі підготовки померлих світських осіб і послідовність здійснення треб над їх тілами.

Дані про поховання заможних осіб на російських землях, у т.ч. й чужинців, знаходимо також у записках голландського етнографа К. де Бруїна (1652–1727), який перебував у Росії протягом 1707–1708 років [49]. Важливе уточнення щодо могил іноземних обивателів міститься в «Описі Києво-Печерської лаври та її пустиней» (кінець XVIII ст.) [50]. В цьому документі зазначено, що російські та польські вельможі спочивають на цвинтарі ліворуч північного входу до Успенського собору, а всі інші іноземці – на території Катерининського грецького монастиря [51]. Ще один опис Києва (1753) подає відомості про поховання окремих посадових осіб, зокрема, губернаторів Ю.А. Фомедіна (†1704, Георгієвська церква); С.І. Сукіна (†1740, Вознесенський монастир) і М.І. Леонтєва (†1752, Києво-Печерська лавра) [52]. Автор увиразнює «велику» морову пощесть, що тривала з березня 1710 р. до січня 1711 р. та забрала життя 60 тис. чол. (швидше за все, в це число входять померлі з усієї Лівобережної України). Місце розташування окремих могил згадують і І.М. Довгорукий, і П.П. Тугий-Свиньїн [53]. Вірогідно дещо перебільшеною є інформація, представлена в «Записках» (1768–1776) полоненого К. Хоєцького, який стверджує, що щоденно у в'язницях Києва помирало 5–8 поляків і українців, а їх тіла перебували з живими та хворими по три, а іноді й більше днів [54].

Дослідження творів особистого походження дозволяє відновити колорит реальної картини ритуалу та пояснити релігійні мотиви поведінки православних під час його відправлення. Погляди мандрівників були звернені перш за все на могили та відспівування представників вищого суспільства. Тим не менш, мемуари змальовують бачення сучасниками поховальної обрядовості Києва XVI–XVIII ст. Недоліками даних джерел є їх уривчастість, можливість наукової недостовірності й доля суб'єктивності у висвітленні подій. Натомість, щоденники містять більш точну інформацію. Але слід пам'ятати, що до завдань їх авторів не входило відтворення цілісної картини чи складання систематичного опису поховального обряду, оскільки подорожні не розраховували на широкий розголос власних творів. Тому фактичні дані джерел особистого походження через можливість викривлення чи фальсифікації авторами потребують подальшої перевірки.

Отже, писемні пам'ятки XVI–XVIII ст. містять значний об'єм даних про практично всі структурні елементи поховального обряду, що здійснювався впродовж указанного часу в Києві. Тому можливості їх наукового використання далеко не вичерпані. У працях вітчизняних дослідників уже намічені деякі шляхи розв'язання поставленої проблеми. Але більшість архівних й опублікованих мате-

ріалів досі не отримали належного висвітлення в науковій літературі, що, в свою чергу, зумовило спробу їх огляду та класифікації. Актуалізована джерельна база є достатньо репрезентативною. Найгірше представлені писемні матеріали XVI ст. Серед них наявні хроніки, поменники та записки мандрівників. Наступне століття залучає до їх числа духовні заповіді та богослужбні тексти. Введення ж церковних метричних книг і значне зростання кількості правових актів стало помітним доповненням до джерел XVIII ст.

Ознайомлення з матеріалами, що висвітлюють поховальну обрядовість, дозволило окреслити їх особливості. Так, стисле повідомлення про час та місце поховань визначних духовних і світських осіб містять літописи, хроніки, тестаменти та розповідні джерела. Вихідні дані великих Синодиків надають нам точні відомості з історії соціальних прошаків і генеалогії. Церковно-богослужбні книги розкривають послідовність здійснення та символіку обряду. Зокрема, «Требник» П. Могили, описує порядок чотирьох чинів поховання: духовних осіб, мирян, немовлят і тих, хто помер у Великдень і протягом Світлого тижня. Елементи підготовки померлих, ритуал проведів тіла й особливості поминальної традиції окреслюються в духовних заповідях і наративних джерелах.

Правова сторона питань пов'язаних із похованнями входила до компетенції як державних органів влади, так і духовних осіб. Законодавчі акти (укази) розкривають порядок здійснення обряду й організації кладовищ. Проблеми пов'язані із запровадженням цих норм на місцевому ґрунті вирішували органи самоврядування. Виявлені приклади індивідуальних актів мають характер звернень із вирішення спірних питань мешканців міста до осіб другого священного чину. Окреме місце в джерельній базі посідають метричні книги. Їх вивчення дозволить проаналізувати формуляри ведення та фіксації антропонімічного матеріалу, простежити коливання показників природного приросту та смертності населення, хвилі епідемій – а значить й окреслити демографічну та соціальну-професійну структуру населення XVIII ст. Цікаві факти може надати співставлення метричних і синодальних книг (поменників).

Особлива цінність писемних джерел визначається наданням інформації про сторону обряду, що не дійшли до нас або дійшли у зміненому вигляді, й не фіксуються під час археологічних розкопок. Одночасно, розглянута інформаційна база являє собою лише складову частину в аналізі поховальних пам'яток і не дозволяє змалювати цілісну картину без залучення інших типів історичних джерел. Варто також зазначити, що в названих документах досить рідко зустрічаємо повідомлення про поховання середніх і нижніх верств населення. Хоча з погляду на предмет вивчення, особливу цінність набувають саме знання про пересічного жителя. Не отримали належної уваги й архівні документи приватного походження, що містять відомості стосовно поховань окремих соціальних верств. А складності пошуку та виявлення постанов місцевих органів влади обумовили сучасну відсутність

їх повного переліку. Тому необхідний подальший критичний аналіз писемних джерел і проведення спеціальних досліджень в цьому напрямі.

### Джерела та література

1. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАК України), ф. 725, оп. 1, од. зб. 3, арк. 7 – 8, 20; од. зб. 30, арк. 33; од. зб. 34, арк. 18–20; *Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А., Козуба В.К., Чміль Л.В.* Звіт про археологічні дослідження церкви Успія Богородиці Пирогощі в 1996 р. / Інститут археології Національної Академії наук України (далі – ІА НАНУ). – № С. 1996/1, Інв. № 26012; *Івакін Г.Ю., Козубовський Г., Козуба В.К., Полякова С.С., Чекановський А.А., Чміль Л.В.* Про архітектурно-археологічні дослідження комплексу Михайлівського Золотоверхого монастиря в м. Києві у 1996 – 1997 рр., 1998 р. / ІА НАНУ. – № С. 1997/103, Інв. № 26330.; С. № 1998/92, Інв. № 26497; *Сагайдак М.А., Сергєєва М.С.* Звіт Подільської постійнодіючої експедиції ІА НАНУ про архітектурно-археологічні дослідження у Києві по вул. Юрківська, 3 2003 р. / ІА НАНУ. – № С. 2003/126, Інв. № 22733.
2. *Втішний А.* Київські сторінки в шоденнику Патрика Гордона // *Хроніка-2000*. – 1997. – № 17–18. – С. 61–69; *Івакін В.* Поменники як джерело з історії роду князів Вишневецьких // *Медієвістика. Історія Церкви, науки і культури: Просемінарії*. – К., 2000. – Вип. 4. – С. 67–79; *Чумаченко О.Ю.* Афанасій Кальнофойський – перший упорядник некрополя Успенського собору Києво-Печерського монастиря // *Могилянські читання. 2000: зб. наук. праць: Києво-Печерська лавра в контексті світової історії* / відп. ред. В.М. Колпакова. – К.: Пульсари, 2001. – С. 286–295; *Поменник Софії Київської. Публікація рукописної пам'ятки другої половини XVIII – першої чверті XIX ст. / упоряд. і вступ О. Прокоп'юк*. – К.: Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2004. – 261 с.; *Ластовський В.В.* «Помянник» Золотоніського монастиря як історична пам'ятка і джерело з історії України // *Болховітінівський щорічник. 2008: зб. наук. праць*. – 2009. – С. 14–17 й інші.
3. *Ригельман А.* Летописное повествование о Малой России. – М.: Университетская типография, 1847. – Т. I. – С. 40; *Межигорская летопись // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный комиссией для разбора древних актов при Киевском, Подольском и Вольнском генерал-губернаторе*. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкаго, 1888. – С. 97; *Бевзо О.А.* Львівський літопис і Острозький літописець // *Український історичний журнал*. – 1965. – № 7. – С. 158; *Величко С.В.* Літопис. – К.: Дніпро, 1991. – С. 206; *Софонович Феодосій.* Хроніка з літописців стародавніх / підгот. Ю.А. Мищик, В.М. Кравченко. – К.: Наукова думка, 1992. – С. 80, 94.
4. *Киевская летопись // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси, изданный комиссией для разбора древних актов при Киевском, Подольском и Вольнском генерал-губернаторе*. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкаго, 1888. – С. 84; *Острозький літопис...* – С. 158; *Корпанюк М.* Слово. Хрест. Шабля (українське монастирсько-церковне, світське крайове літописання XVI–XVIII ст., компіляції козацького літописання XVIII ст. як історико-літературне явище). – К.: Смолоскип, 2005. – С. 167.
5. *Летопись Самовида о войнах Богдана Хмельницкого и о междоусобиях, бывших в Малой России по его смерти*. – М.: Университетская типография, 1846. – С. 94–95; *Ригельман А.* Вказана праця. – С. 38; *Летопись Григория Граб'янки*. –К.: Университетская типография, 1854. – С. 27; *Краткое описание Малороссии / Летопись Самовида по новооткрытым спискам приложением трёх малороссийских хроник: Хмельницкой, «Краткого описания Малороссии» и «Собрания Исторического»*. – К.: Типография К.Н. Милевского, 1878. – С. 217; *Киевская летопись...* – С. 84.
6. *Сборник материалов для исторической топографии Киева*. – К.: Типография Е.Я. Фёдорова, 1874. – Від. I. – С. 40–42.

7. Полное собрание законов Российской империи: в 45 т. – СПб.: Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1890. – Т. 2. – С. 382–384, 752; Т. 3. – С. 414; Т. 4. – С. 243, 730; Т. 5. – С. 593, 680; Т. 7. – С. 20, 130, 167, 705; Т. 12. – С. 546–547; Т. 19. – С. 340–341, 409, 500, 621–622, 1079.
8. ЦДІАК України, ф. 59, оп. 1, од. зб. 1304, арк. 2.
9. Там само, ф. 127, оп. 136, од. зб. 22, арк. 1.
10. Там само, ф. 128, оп. 1 заг., од. зб. 4456, арк. 1.
11. Історія України в документах та матеріалах. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569–1654 роки): у 3 т. / уклад. М.Н. Петровський, В.К. Путілов. – К.: Вид-во АН УРСР, 1941. – Т. 3. – С. 11; Воссоединение Украины с Россией / сост. Павлюк П.И., Мышко Д.И. – М.: Издадельство АН СССР, 1953. – Т. 3. – С. 235.
12. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 151, од. зб. 35, арк. 1; ф. 128, оп. 1 заг., од. зб. 160, арк. 5; од. зб. 197, арк. 5; од. зб. 234, арк. 2.
13. Там само, ф. 127, оп. 142, од. зб. 5, арк. 1; оп. 151, од. зб. 35, арк. 3; оп. 157, од. зб. 31, арк. 4; оп. 1024, од. зб. 2211, арк. 1–4.
14. *Терновский Ф.А.* Очерки из истории Киевской епархии в XVIII столетии, на основании документов синодального архива // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – Кн. I (1873–1877). – К., 1879. – С. 193, 207; *Чумаченко О.Ю.* Родинні поховання Шереметьєвих в Успенському соборі та на території Києво-Печерської лаври // Велика Успенська церква Києво-Печерської лаври. Слід у віках: матеріали міжнар. наук. конф., 1–2 жов. 2001 р. / відп. ред. В.М. Колпакова – К.: Нац. Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2002. – С. 212; *Кагамлик С.Р.* Моральні чесноти і християнське благочестя братії Києво-Печерської лаври (за матеріалами XVII–XVIII ст.) // Лаврський альманах: зб. наук. праць. – 2003. – № 9. – С. 23, 202, 204.
15. *Кагамлик С.Р.* Вказана праця. – С. 23.
16. Духовное завещание митрополита Иова Борецкого (1631 г. марта 1) / Голубев С. Киевский митрополит Петро Могила и его сподвижники. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1885. – Т. 1. – Приложение. – С. 395–399; *Кагамлик С.Р.* Вказана праця. – С. 202–205.
17. Сборник материалов для исторической топографии Киева... – Вид. III. – С. 72.
18. *Мухин Н.* Киево-Братский училищный монастырь. Исторический очерк. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1893. – С. 332–339.
19. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, од. зб. 14, арк. 1–1 зв., 3–7 зв.; *Васик О.В.* Законодавче регулювання метрикації у Російській імперії // Наукові праці. Історія. – 2010. – Вип. 116. – Т. 129. – С. 146.
20. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, од. зб. 13, арк. 14 зв. – 17, 63; оп. 1013, од. зб. 19, арк. 29–30 зв., 224–227 зв.
21. Там само, ф. 127, оп. 1014, од. зб. 65, арк. 4–7, 57.
22. *Андрієвський А.* Архивная справка о моровой язве в Киеве в 1770–1971 гг. // Киевская старина. – 1891. – № 8. – С. 304–314.
23. *Прокоп 'юк О.Б.* Поменники Софії Київської як джерело для дослідження проблеми сприйняття смерті на рубежі XVIII–XIX ст. // Наукові записки. Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки. Джерела та результати досліджень: зб. праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К.: Запорізьке наукове товариство ім. Я.П. Новицького, 2002. – С. 396.
24. Поменник Софії Київської... – С. 12–13; *Прокоп 'юк О.Б.* Поменники Києво-Печерської лаври. Кілька зауважень до історії монастиря // Лаврський альманах: зб. наук. праць. – 2004. – № 12. – С. 116–117.
25. *Ластовський В.В.* Вказана праця. – С. 14–17.

26. *Голубев С.Т.* Древний помянник Киево-Печерской лавры (конца XV и начала XVI столетия). Приложение // Чтение в историческом обществе Нестора Летописца. – 1892. – Кн. 6. – Отд. III. – С. VII–XII, 1–7.
27. *Де Витте Е.И.* Древний помянник Киево-Михайловского (Златоверхого) монастыря (XVI–XVII вв.) // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – 1903. – Кн. 17. – Отд. I – Вып. I. – С. 1–64.
28. Поменник Введенської церкви в ближніх печерах Києво-Печерської лаври // Лаврський альманах: зб. наук. праць. – К., 2007. – № 18. – Спецвипуск № 7. – С. 57.
29. ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, од. зб. 293, арк. 27; Требник митрополита Петра Могили. – К.: Інформаційно-видавничий центр Української Православної церкви, 1996. – Кн. 1. – С. 727.
30. *Де Витте Е.И.* Вказана праця. – С. 35–46.
31. *Голубев С.Т.* Вказана праця. – С. V–VI.
32. *Щербина В.* Помянник киевского Пустынно-Николаевского монастыря // Киевская старина. – 1895. – № 12. – С. 90–92; *Тороповська Т.* Дослідження Володимира Щербини «Помянник Киевского Пустынно-Николаевского монастыря» та його значення для бібліографічної некрополістики // Наукові записки. Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки. Джерела та результати досліджень: зб. праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К.: Запорізьке наукове товариство ім. Я.П. Новицького, 2002. – С. 510.
33. Поменник Софії Київської... – С. 14–17.
34. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 заг. од. зб. 197, арк. 5.
35. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, ф. 83, од. зб. 40, 2 арк.; *Каманин И.* Из помянника Киево-Софийского собора // Киевская старина. – 1895. – № 10. – С. 7–9; *Івакін В.* Вказана праця. – С. 70 – 79.
36. Беседа киево-печерского архимандрита Захария Копыстенского, произнесенная им в день годовичного поминовения по скончавшемся архимандрите Елисее (Ефимии) Плетенецком // Архив Юго-Западной России: у 34 т. – К.: **Университетская типография**, 1914. – Ч. I. – Т. 8. – С. 355, 369–370.
37. Требник митрополита Петра Могили... – С. 540–834.
38. *Герберштейн С.* Записки о Московки / пер. с нем. А.И. Малина, А.В. Назаренко. – М.: Издательство МГУ, 1988. – С. 96–97.
39. *Гваньїні О.* Хроніка Європейської Сарматії / пер. з пол. о. Юрія Мицика. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – С. 607–608, 617–618.
40. *Ісаєвич Я.* Мартин Грунцев і його опис Києва // Весвіт. – 1981. – № 5. – С. 209, 211; *Грунцев М.* Славнозвісне місто Київ // Там само. – С. 205.
41. Сборник материалов для исторической топографии Киева... – Вид. II. – С. 122.
42. The Teraturgema of Afanasij Kal'nofojs'kyj // Seventeenth-Century Writings on the Kievan Caves Monastery. Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts. – V.4. – Harvard: Harvard University press, 1987. – P. 119–328.
43. Сборник материалов для исторической топографии Киева... – Вид. II. – С. 27–43; *Кальнофойський А.* Тератургима, або чуда (Київ, 1638 року) // Хроніка-2000. – 1997. – № 17–18. – С. 40; *Шевчук В.* «Тератургима» Анастасія Кальнофойського // Там само. – С. 20–21.
44. *Чумаченко О.Ю.* Афанасій Кальнофойський... – С. 288, 292, 295.
45. *Брикнер А.* Патрик Гордон и его дневник. – СПб.: Типография В.С. Балашева, 1878. – С. 44; *Втіиний А.* Вказана праця. – С. 62 – 64.
46. *Терновский С.А.* Киев в 1684–1685 годах по описанию служилого иноземца Патрикия Гордона. – К.: Типография С.В. Кульженко, 1875. – С. 12; Київські щоденники Патрика Гордона // Хроніка-2000. – 1997. – № 17–18. – С. 75–76.
47. *Терновский С.А.* Вказана праця. – С. 22 – 26; Київські щоденники Патрика Гордона... – С. 80–81.
48. *Терновский С.А.* Вказана праця. – С. 4.

49. Бруин К. де. Путешествие через Московію / пер. с франц. П.П. Барсова. – М.: Универстетская типография, 1873. – С. 113, 115–116.
50. Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела / АН УСРС / упоряд. Г.В. Болотова та ін. – К., 1989. – С. 23–33.
51. Сборник материалов для исторической топографии Киева... – Від. II. – С. 134.
52. Описание града Киева в 1753-м году в Печерской лавре сочинённое // Архіви України. – 1984. – № 5. – С. 47–49, 51.
53. Свиньин П.П. Картины России и быт разноплеменных её народов из путешествий. – СПб.: Типография Н. Греча, 1839. – Ч. 1. – С. 271; Синицкий Л. Путешествия в Малороссию академیکا Гильденшtedта и кн. И.М. Долгорукого // Киевская старина. – 1893. – № 2. – С. 286.
54. Січинський В. Чужинці про Україну. – Львів: Червона калина, 1938. – С. 137.

***Мельник Е.А. Погребальная обрядовость Киева в письменных источниках XVI–XVIII вв.***

Статья посвящена рассмотрению погребального комплекса и ритуала Киева в письменных источниках XVI–XVIII вв. Автор рассмотрела следующие виды документов: летописи, синодики, правовые акты, нарративы, метрические и церковно-богослужбные книги. Особая ценность источников определяется их данными о сторонах погребального обряда, которые невозможно зафиксировать в ходе археологических исследований.

**Ключевые слова:** погребальный обряд, похоронная служба, летопись, правовой акт, духовное завещание, метрическая книга, поменник, требник, мемуары.

***Melnyk O.O. Historical Documents of Funerary Customs from 16<sup>th</sup> to 18<sup>th</sup> Century in Kyiv***

This article addresses the graves and burial rituals of 16th to 18th century in Kiev as described in written documents from that period. Chronicles, Prayer for the Dead records, Legal Documents, Narratives, Registry of Births, Deaths, and Marriages, and Church Service Books were reviewed. These sources contain information which can not be obtained through archaeological research.

**Key words:** funeral ceremony, funeral service, chronicle, the legal act, a spiritual testament, Registry of Births, Deaths, and Marriages, list of names of dead and sick persons to be prayed for, Book of Needs, memories.